

HEIDEGGER SUOMESSA

Jussi Backman, Miika Luoto (julkaistu 26.9.2007)

Heideggerin ajattelun vastaanottoa on Suomessa muovannut ennen kaikkea analyttisen filosofian hallitseva asema maamme akateemisissa piireissä (Pihlström 2006). *Olemisen ja ajan* ilmestymistä (1927) seurannut Heideggerin kansainvälisen maineen kasvu sijoittuu ajallisesti samoihin vuosiin, joina erityisesti Wienin piirin looginen positivismi rantautui Helsingin yliopistoon professori Eino Kailan välityksellä. Wieniläiset, joiden ohjelmaan kuului filosofian vapauttaminen empiirisen luonnontieteen ja matemaattisen logiikan paradigmaan sopimattomasta metafysis-transsendentaalisesta kielestä, vierastivat Heideggerin ajattelua syvästi sekä filosofisista että – Hitlerin valtaannousun jälkeen – poliittisistakin syistä. Tämä penseys tarttui suomalaisen filosofiaintituutioon, joka maan yleistä kulttuurikehitystä seuraten suuntautui 2. maailmansodan jälkeen yhä enemmän angloamerikkalaiseen maailmaan. Siellä Kailan perilliset, G. H. von Wright ja Jaakko Hintikka, ovat luoneet filosofista uraa ja vieneet samalla Suomen filosofian maailmankartalle. Sartren eksistentiaalismin läpi suodattunut Heideggerin filosofia nähtiin helposti humpuukina, joka ei tieteelliseltä filosofialta ansainnut edes syventymisen vaivaa.

Tästä kehityksestä huolimatta suomalaisen sivistyneistön keskuudessa maailmansotien välisenä aikana vallinnut saksalaismielinen ja saksalaista kulttuuria ihannoiva henki sai aikaan sen, että erityisesti Husserlin fenomenologia ([ks. Husserl, Edmund](#)) ja sen vanavedessä myös Heideggerin ajattelu herättivät nopeasti huomiota ja kiinnostusta. Turussa filosofian professorina 1931–1958 toiminut J. E. Salomaa (1891–1960), joka opettajansa Arvi Grotenfeltin tavoin kuului uuskantilaisen ajattelun vaikutuspiiriin, toi ensimmäisten joukossa fenomenologian suomalaiseen tietoisuuteen: *Filosofian historiansa* II osassa (1936) hän käsittelee laveasti Husserlia ja mainitsee myös Heideggerin ”vielä keskeneräisen eksistentiaalifilosofian”, jota pitää Max Schelerin kehittämän ”fenomenologisen metafysiikan” siihenastisena huippukohtana (Salomaa 1936, 302–303). Ensimmäisinä varsinaista fenomenologista ([ks. Fenomenologia](#)) opetusta antoivat Jyväskylän kasvatustieteellisen korkeakoulussa ja Helsingissä käytännöllisen filosofian professorina toiminut Erik Ahlman (1892–1952) sekä Salomaan viran Turussa perinyt Sven Krohn (1903–1999), jotka niin ikään olivat Grotenfeltin oppilaita. Ahlman oli innoittunut erityisesti Schelerin arvofenomenologiasta, ja teosofiastakin kiinnostunut Krohn katsoi, että ”filosofit ovat harjoittaneet fenomenologiaa kaikkina aikoina” (Krohn 1990, 163) ja herätti pahennusta kutsumalla väitöskirjassaan *Der logische Empirismus* (1949) loogista empirismiä ohimenneeksi suuntaukseksi, joka oli vain Helsingin yliopistossa jäänyt elämään omalaatuisena ”provinsiaalisenä ilmiönä” (Krohn 1949, 9–10). Lauri Rauhala kutsuu näitä molempia opettajiaan ”hengen analyysin suurmestareiksi” (Rauhala 1992, 5).

Ensimmäinen erityisesti Heideggeriin syventynyt suomalainen ajattelijaksi oli lääkäri ja filosofi Yrjö Reenpää (vuoteen 1935 Renqvist; 1894–1976), joka nykypäivänäkkin pysyy yhtenä syvällisimmistä Heideggerin suomalaisista tuntijoista ja ymmärtäjistä. Vuosina 1927–1962 Helsingin yliopiston fysiologian professorina toiminut Reenpää teki tieteellisen päätyönsä aistinfysiologian piirissä, mutta tähän työhön kuului elimellisesti Kantin, Husserlin ja Heideggerin ajatteluun pohjautunut filosofinen ymmärrys inhimillisen havaitsemisen ja todellisuuden kokemisen yleisestä rakenteesta. Tieteelliset kirjoituksensa Reenpää julkaisi pääasiassa saksan kielellä, ja ne saavuttivatkin huomiota saksalaisella kielialueella. Heideggerilla on keskeinen asema erityisesti hänen tutkimuksissaan *Der Verstand als Anschauung und Begriff* (1952) ja *Über die Zeit* (1966) sekä Saksassa ilmestyneessä pääteoksessa *Aufbau der allgemeinen Sinnesphysiologie* (1959). Reenpää piti myös Suomen ensimmäiset nimenomaisesti Heideggeria käsittelevät luennot Helsingissä 1950-luvun alussa. Muistelmissaan Reenpää kertoo kuulijakunnan kasvaneen luennoilta toiselle: ”Heideggerin filosofinen sanoma ilmeisesti ilmoiti jotakin ajan kipeästi kaipaamaa” (Reenpää 1974, 84). Reenpää oli kuitenkin filosofiselta sivistykseltään monipuolinen ja perehtyi Suomen Filosofisessa Yhdistyksessä toimiessaan myös loogiseen positivismiin, joskin joutui lopulta erimielisyyteen Eino Kailan kanssa positivismin asemaa koskevista kysymyksistä (emt., 82–83). Koska Reenpää ei kuulunut varsinaiseen akateemiseen filosofiaintituutioon, hän onnistui kuitenkin pysyttelemään pahimpien opillisten ristiriitojen ulkopuolella; hänet valittiinkin toistamiseen Suomen Filosofisen Yhdistyksen johtokuntaan, ja *Ajatuksen* nide 26 (1964) omistettiin hänen 70-vuotisjuhlanumerokseen. Hän arvosti myös

suuresti von Wrightin ja Hintikan työtä, joskin piti kiinni siitä, että ”se mikä aineksensa mukaisesti eli oleellisesti on syvällisintä, ei ole formaalisesti eksaktisti esitettävissä” (emt., 91). Sen sijaan Reenpää katsoo, että Heideggerin varhaisvaiheessaan ”fundamentaaliologiaksi” kutsuma, *Dasein*-analytiikan muodossa toteutuva projekti voidaan, kuten Heidegger itsekin väittää, ymmärtää tällaiseksi ”ensimmäisen” tai ”perimmäisen filosofian” esitykseksi, josta esimerkiksi Kantin järkeisoppi on johdettavissa (emt., 86–93). Yhtenä perusteluna tälle Reenpää näkee Heideggerin radikaalin tulkinnan Parmenideen ajattelusta länsimaisen metafysiikan lähtökohtana (emt., 101–102, 105–106). Hän päätyy luonnehtimaan Heideggerin ajattelua ”vuosisatamme suurisuuntaisimmaksi ja syvällisimmäksi ihmisolennon ulottuvuuksien kuvaukseksi”, joka täydentää Kantin järkekritiikin ja Husserlin fenomenologian (emt., 226).

Varsinaisilla filosofian laitoksilla tehtävän Heidegger-tutkimuksen asemaa vaikeuttivat erityisesti akateemisiin virantäyttöihin liittyneet tiedepoliittiset yhteenotot. Näistä näkyvimpiä olivat Kailan ja Salomaan kilpailu Helsingin teoreettisen filosofian professuurista 1930, jolloin Kaila monien vaiheiden jälkeen valittiin virkaan, samoin kuin Krohnin ja Oiva Ketosen kiista samasta professuurista 1948–1951, Krohnin ja Hintikan kilpa Helsingin käytännöllisen filosofian professuurista 1956–1959 sekä Lauri Routilan ja Risto Hilpisen kilpa Krohnin seuraajan paikasta Turussa 1972. (Salmela 1998, 131–133, 221–222, 383–390; Puhakainen 2000, 158–168; Routila 2004.) Fenomenologis-hermeneuttisesti suuntautuneiden osapuolten valitsematta jääminen näissä yhteyksissä vahvisti loogis-analyttisen suuntauksen hallitsevaa akateemista asemaa erityisesti Helsingissä. Heidegger-innostus kanavoitui näin ollen ensinnäkin pienempiin ja nuorempiin maakuntayliopistoihin, erityisesti Turkuun ja Jyväskylään ja myöhemmin Tampereelle; toisaalta se löysi paikkansa myös muiden akateemisten alojen piiristä, kuten Reenpään tapauksessa, ja yliopistojen ulkopuolelta.

Erityisesti Sven Krohnin ympärille muodostui Turussa vahva fenomenologisesti orientoitunut oppilasryhmä, jonka jäsenistä monet innostuivat Husserlin lisäksi Heideggerista. Psykologina toiminut Lauri Rauhala (s. 1914) laati Krohnin kehotuksesta Turun yliopistoon väitöskirjan *Intentionality and the Problem of the Unconscious* (1969), jossa hän etsi jungilaisen psykoanalyysin filosofisia lähtökohtia Husserlin ja Heideggerin avulla. Tämä oli lähtökohtana Rauhalan uudentalaiselle eksistentiaalis-hermeneuttiselle lähestymistavalle, jonka kantavana ajatuksena on psykiatrian ja psykologian medikalisoitumisen vastustaminen ja psyyken reduktiivisen neurotieteellisen selittämisen kyseenalaistaminen sekä ihmisen mahdollisimman kokonaisvaltainen ymmärtäminen maailmassaolevana, todellisuuden merkityssuhteisiin erottamattomasti kietoutuneena ja situationaalisenä olentona. Tämä ymmärrys, jota Rauhala yksityiskohtaisesti kehittää lukuisissa teoksissaan (*Psykykinen häiriö ja psykoterapia filosofisen analyysin valossa*, 1974; *Humanistinen psykologia*, 1990; *Henkinen ihmisessä*, 1992; *Eksistentiaalinen fenomenologia hermeneuttisen tieteenfilosofian menetelmänä*, 1993; *Tajunnan itsepuolustus*, 1995; *Ihmisen ainutlaatuisuus*, 1998), perustuu likeisesti juuri Heideggerin *Dasein*-analytiikan hahmotuksiin ihmisenä olemisen rakenteista. Helsingin yliopiston soveltavan psykologian apulaisprofessorina 1976–1980 toiminut Rauhala on pysynyt eräänlaisena akateemisena toisinaajattelijana niin filosofian kuin psykologiankin piirissä.

Sveitsiläisten Ludwig Binswangerin ja Medard Bossin perustama eksistentiaalinen *Dasein*-psykoanalyysi olikin Heideggerin varhaisajattelun ensimmäinen ja vaikutusvaltaisin ”sovellutus” ja ainoa, jonka kehittelyyn Heidegger itse suoraan osallistui vuosien 1959–1969 niin sanottujen Zollikon-seminaarien muodossa (Kakkori 2006). Heideggerilaisen psykoanalyysin vaikutuspiiriin päätyi jo varhain toinenkin suomalainen, psykiatri Martti Siirala (s. 1922). Siirala tunsikin hyvin Heideggerin läheisen ystävän ja Zollikon-seminaarien taustahahmon Medard Bossin, jonka opastuksella hän tutustui psykoanalyysin uusiin tuuliin Zürichissä 1950-luvun alussa. Tässä yhteydessä hän tapasi Heideggerin henkilökohtaisesti Bossin kodissa ja vieraili myös Karl Jaspersin luona. (Uurtimo 1999, 65–66, 74–78.) Suomeen palattuun Siirala on kehittänyt Bossilta, Heideggerilta ja muilta saamiensa virikkeiden pohjalta oman eksistentiaalisen psykoterapiamuotonsa, erityisesti vuonna 1958 perustetun Therapie-säätiön puitteissa. *Dasein*-analyysistä on sittemmin Rauhalan ja Siiralan ajatusten pohjalta kirjoittanut Freiburgissäkin opiskellut Aki-Mauri Huhtinen, jonka teos *Dasein-analyysi: Eksistentiaalinen psykoanalyysi* ilmestyi 1995.

Siiralan ohella toinen Heideggerin henkilökohtaisesti tavannut suomalainen on Lauri Routila (s. 1934), joka opiskeli Turussa

niin ikään Sven Krohnin johdolla ja toimi siellä filosofian yliassistenttina. Ollessaan Freiburgissa vaihtostipendiaattina 1961 Routila otti kirjeitse yhteyttä Heideggeriin, ja tapaaminen filosofin kanssa järjestyi (Routila 2004). Tuossa yhteydessä Heidegger neuvoi nuorta filosofia aloittamaan paneutumalla Aristoteleeseen – neuvo, jonka hän toistuvasti opiskelijoille antoi – ja Routila otti neuvosta vaarin: hänen Aristoteleen metafysiikkaa käsittelevä väitöskirjansa *Die aristotelische Idee der ersten Philosophie*, jonka Aristoteleen ajattelun ”onto-teologista” luonnetta painottava tulkinnallinen ote on vahvasti heideggerilainen, valmistui 1969. Seuraavana vuonna ilmestynyt tutkielma *Über Zeichen, Sinn und Wahrheit* (1970) pyrkii kyseenalaistamaan *Olemisen ja ajan* esityksen maailman merkityksellisyydestä viittaussuhteiden kokonaisuutena merkin ilmiöön kohdistuvan omaperäisen hermeneuttisen tutkimuksen kautta. Krohnin jäätyä eläkkeelle Routila toimi jonkin aikaa Turussa vt. professorina, mutta hävisi virantäytössä logiikkaan erikoistuneelle Risto Hilpiselle. Tähän liittyneen ”kulttuuritaistelun” yhteydessä Routila kuitenkin nousi Suomen Filosofisen Yhdistyksen puheenjohtajaksi 1973–1974. Vuonna 1973 Routila peri Krohnilta myös Krohnin, Routilan ja eräiden muiden aloitteesta Turussa 1962 perustetun Suomen Filosofian ja fenomenologisen tutkimuksen seuran puheenjohtajuuden. Alussa pienimuotoisiin keskustelupiireihin painottunut seura hakeutui nyt tiiviimpään yhteistyöhön Filosofisen Yhdistyksen kanssa, ja 1970-luvun alussa Suomessa järjestettiinkin muutamia kansainvälisiä konferensseja, joihin saapui harvinaisesti sellaisia fenomenologis-hermeneuttiseen traditioon lukeutuvia vieraita kuin Paul Ricœur, Elisabeth Ströcker, Dagfinn Føllesdal ja Mikel Dufrenne. Sittemmin Routila on toiminut Suomen Akatemian vanhempana tutkijana, Hampurin yliopiston määräaikaisena professorina ja vuosina 1985–1998 Jyväskylän yliopiston taidekasvatuksen professorina.

Niin ikään Krohnin oppilaisiin Turussa kuului Matti Juntunen (1943–1979), joka myös toimi Filosofian ja fenomenologisen tutkimuksen seurassa ja siirtyi 1970-luvulla Jyväskylään. Juntusen vuonna 1967 valmistunut pro gradu *Martin Heideggerin fundamentaaliontologian modaali-temporaalinen problematiikka* (ilm. 1990), joka tarkastelee *Olemisen ja ajan* ajallisuuskysymystä kiinnostavasti perinteisten modaaliloogisten käsitteiden kannalta, lienee varhaisin suomenkielinen opinnäyte ja esitys Heideggerin ajattelusta. 1970 kirjoitettu lisensiaatintyö (ilm. 1986) puolestaan käsitteli Husserlin fenomenologiaa. Juntusen lupaavan tutkijanuran katkaisi varhainen kuolema. Fenomenologis-hermeneuttinen perinne on kuitenkin Jyväskylässä jatkunut erityisesti Krohnin oppilaan Reijo Wileniuksen professorikaudella (1973–1995). Kansainvälisen uran luonut, nykyisin Cambridgen yliopistossa opettava professori Martin Kusch (s. 1959), joka opiskeli Jyväskylässä mutta siirtyi sieltä Ouluun, on ollut kiinnostunut Heideggerin ja Gadamerin hermeneutiikasta, jota hän käsittelee muun muassa teoksessaan *Ymmärtämisen haaste* (1986). Väitöskirjassaan *Language as Calculus vs. Language as Universal Medium: A Study in Husserl, Heidegger and Gadamer* (1989) Kusch tuo Heideggerin ja Gadamerin kieliajattelun Hintikan semanttisen kysymyksenasettelun piiriin. Myös Jyväskylässä tutkijoina ja opettajina toimineet Matti Kosonen (toim. *Phenomenology / Fenomenologia*, 1990) ja Eeva Sillman ovat kirjoittaneet Heideggerista. Hölderlin-kääntäjänä ja -tutkijana tunnetulta Risto Niemi-Pynttäriltä ilmestyi Jyväskylässä 1988 kirjoitus *Luonto-fraasin radikalisoituminen Martin Heideggerin filosofiassa*. Vuonna 2001 valmistui Jyväskylässä Leena Kakkorin filosofian väitöskirja *Heideggerin aukeama: Tutkimuksia totuudesta ja taiteesta Martin Heideggerin avaamassa horisontissa* – Suomen ensimmäinen nimenomaisesti Heideggeria käsittelevä filosofian väitöskirja. Kakkori on myös toimittanut esseekokoelman *Katseen tarkentaminen: Kirjoituksia Martin Heideggerin Olemisesta ja ajasta* (2003). Hegelistä ja tunnustamisesta Jyväskylässä vuonna 2003 väitellyt Heikki Ikäheimo on myös ollut kiinnostunut Hegelin ja Heideggerin välisestä suhteesta.

Ensimmäinen varsinainen heideggerilainen ”koulukunta”, ”Tampereen fenomenologianakin” tunnettu suuntaus, syntyi Tampereen yliopistossa 1973–1993 opettaneen, assistenttina ja vt. apulaisprofessorina toimineen Juha Varton (s. 1949) ympärille. Heideggerin habilitaatiotutkimuksen sekä Leibnizin logiikkaa tutkineen opettajansa, professori Raili Kaupin esikuvia noudattaen Varto väitteli keskiajan logiikasta (*Formal and Philosophical in Early Medieval Logic*, 1989). Vuonna 1992 Varto oli alkuunpanevana voimana *Suomen Fenomenologisen Instituutin* perustamisessa. Instituutin keskeinen toiminta-alue oli käännösten, tutkielmien ja *Pohdin*-vuosikirjan julkaiseminen Tampereen yliopiston filosofian julkaisusarjassa. Sittemmin *Eurooppalaisen filosofian seuraksi* muuttunut yhdistys on vuodesta 1994 alkaen julkaissut mannermaiseen filosofiaan painottuvaa *niin & näin* -lehteä ja vuodesta 2002 omaa 23°45'-julkaisusarjaansa. Varton opetus ja ajattelu seurailevat kuitenkin Heideggerin ajattelua hyvin laajalti, laidasta laitaan; Varto on etsinyt länsimaisen nykykulttuurin laajempaan ymmärtämiseen ja

kriittiseen tarkasteluun johtavia ”polkuja Heideggerista” niin runoutta, taidetta, kieltä, tekniikkaa, etiikkaa, estetiikkaa, politiikkaa kuin rakkautta ja seksuaalisuuttakin sivuavien aiheiden pohjalta. Reijo Kupiainen luonnehtii Varton filosofista toimintaa malliesimerkiksi siitä, mitä Levinas tarkoittaa puhuessaan viisauden rakkauden sijasta ”rakkauden viisaudesta” (Kupiainen 1999, 7–8). Varto on saavuttanut myös laajaa tunnettuutta yliopistomaailman ulkopuolella etenkin Liisa Veenkiven kanssa Yleisradiolle vuodesta 1989 alkaen laadittujen filosofisten radio- ja televisio-ohjelmien ansiosta. Vuodesta 1999 Varto on toiminut taidekasvatuksen professorina Taideteollisessa korkeakoulussa.

”Tampereen fenomenologian” piirissä on toiminut monia Heideggerin tutkijoina, tuntijoina ja suomentajina tunnettuja nuorempia filosofeja: *Silleen jättämisen* (1991), ”Olion” (1996) ja *Olemisen ja ajan* (2000) suomentanut Reijo Kupiainen, joka on myös julkaissut teokset *Ajattelemisen anarkia: Transmetafyysinen asenne Martin Heideggerilla* (1991) sekä *Heideggerin ja Nietzschen taidekäsitteiden jäljillä* (1997) ja väitellyt Lapin yliopistossa mediakasvatuksesta heideggerilaisesta näkökulmasta (*Mediakasvatuksen eetos*, 2005) ja kirjoittanut runsaasti myös esimerkiksi taidefilosofiasta, elokuvasta ja uudesta mediasta; esseiden ”Tekniikan kysyminen” (1994), ”Paluu” (1994) ja ”Rakentaa asua ajatella” (2003) suomentaja Vesa Jaaksi, joka on kirjoittanut Aristoteleeseen ja Heideggeriin pohjautuvan tutkielman *Kriisi luontosuhteessa* (1992); Heideggerin *Spiegel*-haastattelun ja George Steinerin *Heidegger*-kirjan (1997) suomentanut *niin & näin*-lehden nykyinen päätoimittaja Tere Vadén, joka on omissa kirjoituksissaan pohtinut Heideggerin pohjalta muun muassa ajattelun paikallisuutta ja kielisidonnaisuutta, ”suomalaista ajattelua” ja etiikkaa; *niin & näin*-lehden entinen päätoimittaja Mikko Lahtinen; Timo Klemola, jonka teoksia ovat *Ruumis liikkuu – liikkuuko henki? Fenomenologinen tutkimus liikunnan projekteista* (1998) sekä *Taidon filosofia – filosofin taito* (2004); Tapio Koski, joka on väitellyt vuonna 2000 niin ikään liikunnan filosofiasta muun muassa Heideggerin pohjalta; Pekka Passinmäki, joka on kirjoittanut Heideggerin rakentamista ja arkkitehtuuria koskevien ajatusten pohjalta teoksen *Kaupunki ja ihmisen kodittomuus* (2002); Heideggerista lisensiaatintyönsä (*Kuolevaisten politiikka: Ajattelun ja toiminnan suhteiden uudelleen arviointi Heideggerilla*, 1999) laatinut ja aiheesta muutenkin kirjoittanut Pekka Toikka; ja jo aiemmin mainittu Aki Huhtinen. Fenomenologinen perinne on Tampereella jatkunut fenomenologista logiikkaa ja analyttisen ja fenomenologisen perinteen yhtymäkohtia tutkineen Leila Haaparannan professorikaudella (1998–). Myös julkishallinnon professorina Tampereella vuodesta 1989 toiminut Pertti Ahonen on hermeneutiikkaa ja semiotiikkaa käsittelevissä teoksissaan, kuten kirjassa *Vireällä mielellä: Ymmärtämisen ja eettisyyden mielialat* (2003), käsitellyt Heideggeria. Tampereen yliopistossa toimivaa *JULMA* (Julkisuuden merkitykset arkielämässä) -projektia vetänyt journalismin tutkija Pertti Julkunen on puolestaan kirjoituksissaan tarkastellut mediaa ja tiedottamista erityisesti Heideggerin ”kenen tahansa” (*das Man*) näkökulmasta, ja projekti on julkaissut Heideggerin fundamentaaliontologiaan kiinnittyvän antologian *Julkisuus ja ahdistus* (1993).

Analyttisen filosofian lujimpiin keskuksiin kuuluvassa Helsingissä kiinnostus mannermaiseen filosofiaan ja Heideggeriin on 1980-luvulta alkaen voimakkaasti elpynyt. Pitkälti Heidegger-tutkimus on kuitenkin sijoittunut varsinaisten filosofian laitosten ulkopuolelle, erityisesti taiteen- ja kulttuuritutkimuksen piiriin. *Suomen Semiotiikan Seuran* (per. 1979) perustajajäseniin kuulunut Eero Tarasti (s. 1948), joka on vuodesta 1983 alkaen toiminut Helsingin yliopiston musiikkiteiden professorina ja kiinnostunut erityisesti fenomenologis-hermeneuttisesta semiotiikasta, julkaisi seuran *Synteesi*-lehden Heidegger-teemanumerossa 2-3/1986 yhdessä Arto Haapalan kanssa ensimmäiset Heidegger-suomennokset: Tarasti käänsi *Olemisen ja ajan* I osan 1. jakson 4. luvun, Haapala taas esseet ”Luomisvoimainen ympäristö: Miksi me jäämme syrjäseuduille?” ja ”Tieni fenomenologiaan”. Tarasti kertoo tässä yhteydessä aloittaneensa *Olemisen ja ajan* suomentamisen jo 1970, mutta jättäneensä sen kesken koska arveli tuolloin, ettei teos kiinnostaisi Suomessa ketään; Derridan dekonstruktion nousun myötä Heidegger on kuitenkin Tarastin mukaan tullut Suomessakin ajankohtaiseksi (Heidegger 1986, 30). *Synteessissä* onkin sittemmin ilmestynyt useita Heideggeria käsitteleviä kirjoituksia. Estetiikan oppiaineessa (nykyisin osa Taiteiden tutkimuksen laitosta) vuodesta 1983 alkaen opettanut ja vuodesta 1995 estetiikan professorina toiminut Haapala (s. 1959) on opiskellut muun muassa Freiburgin ja Bochumin yliopistoissa ja on kiinnostunut fenomenologisesta, erityisesti Heideggerin taidefilosofiasta, josta hän on kirjoittanut runsaasti ja toimittanut esimerkiksi kokoelman johtavien kansainvälisten Heidegger-tutkijoiden suomennettuja kirjoituksia (*Heidegger: Ristiriitojen filosofi*, 1998) ja Markku Lehtisen kanssa teoksen *Elämys, taide, totuus: Kirjoituksia fenomenologisesta estetiikasta* (2000). Haapalan alaisuudessa Heideggerin taidefilosofiaa ja Heideggerin ajattelua laajemmin

ovat tutkineet ja innostavasti opettaneet Markku Lehtinen, joka on suomentanut Heideggerilta teoksen *Kirje "humanismista" & Maailmankuvan aika* (2000), Miika Luoto, joka on suomentanut esseen "Hölderlin ja runouden olemus" (1996) ja julkaissut teoksen *Heidegger ja taiteen arvoitus* (2002), Sami Santanen, joka on lähestynyt Heideggeria erityisesti tämän Hölderlin-tulkintojen kautta ja Janne Kurki, jonka Aristotelesta, Kantia, Heideggeria ja Lacania käsittelevä estetiikan väitöskirja valmistui 2003. Taiteiden tutkimuksen piirissä Heidegger on laajemminkin ollut innoittajana: Marja Sakarin Helsingin yliopistossa laadittu taidehistorian väitöskirja *Käsitetaiteen etiikkaa* (2000) liittyy Heideggerin käsitetaiteen fenomenologisen ja postmodernin tulkinnan yhteyteen. Heideggerin runousajattelusta on lisäksi kirjoittanut Oulun yliopistossa toimiva Annikki Niku. Musiikkiteorian piirissä Juha Torvinen on tarkastellut Heideggerin ajattelua musiikin hermeneutiikan näkökulmasta. Myös taidekorkeakouluissa on alkanut viritä kiinnostusta Heideggerin ajattelun taiteellista ilmaisua koskeviin ulottuvuuksiin: Kirsi Monnin tanssintutkimuksen alaan kuuluva tohtorintyö *Olemisen poeettinen liike* valmistui Teatterikorkeakoulussa 2004. Arkkitehtuurin alalla Husserlin ja Heideggerin fenomenologiasta on saanut vaikutteita eturivin suomalaisiin arkkitehteihin lukeutuvan Teknillisen korkeakoulun emeritusprofessori Juhani Pallasmaa.

Tärkeä voimahahmo mannermaisen filosofian piirissä on Helsingissä ollut myös 1980- ja 1990-luvuilla käytännöllisen filosofian laitoksella opettanut Hannu Sivenius (s. 1949), joka on myös suomentanut Heideggerin *Taideteoksen alkuperän* (1995). Sivenius käsitteli ja esitteli monia Suomessa huonosti tunnettuja mannermaisia virtauksia, erityisesti Derridan dekonstruktioita ja lacanilaista psykoanalyysia, ja tältä pohjalta syntynyt Helsingin Lacan-piiri muodostui mannermaisesta ajattelusta kiinnostuneiden vapaamuotoiseksi yhteenliittymäksi Helsingissä. (Tästä ks. Aula & Hirvonen & Santanen (toim.) 1999.) Lacan-piirin toimesta ja myötävaikutuksesta Helsinkiin on myös kutsuttu luennoimaan ja esitelmöimään useita mannermaisen filosofian kansainvälisiä huippututkijoita.

Helsingin yliopiston filosofian laitoksella mannermainen filosofia on kokenut asteittaisen renessanssin 1980-luvulta alkaen. Eräät analyttisestikin virittyneet ajattelijat, kuten Jaakko Hintikka ja Raimo Tuomela, ovat osoittaneet jonkinasteista kiinnostusta Heideggerin filosofiaan. 1980-luvun alussa Hintikan oppilas, formaalisen logiikan alalta vuonna 1977 väitellyt Esa Saarinen (s. 1953), kiinnostui erityisesti Sartren eksistentialismista ja piti tähän liittyen useita innostavia kursseja. Innostavaa ja vaikutusvaltaista opetusta ja ohjausta fenomenologian alalla ovat antaneet myös Sara Heinämaa, joka väitteli vuonna 1996 Merleau-Pontyn ja de Beauvoirin ruumiinfenomenologiasta, ja Juha Himanka, jonka vuonna 2000 valmistunut väitöskirja *Phenomenology and Reduction* käsitteli fenomenologisen reduktion kysymystä niin Husserlin kuin Heideggerinkin pohjalta. Heinämaan ja Himangan oppilaista useat ovat kiinnostuneet nimenomaan Heideggerin ajattelusta, näiden joukossa Jussi Backman, joka on julkaissut Heideggerin Aristoteles-luentaa käsittelevän tutkielman *Omaisuus ja elämä: Heidegger ja Aristoteles kreikkalaisen ontologian rajalla* (2005) sekä suomennokset Heideggerin rehtoripuheesta (2003) ja esseestä "Sana" (2004). Strasbourgissa Philippe Lacoue-Labarthen ja Jean-Luc Nancy johdolla opiskellut ja siellä vuonna 2000 Hegelin ja Heideggerin välienselvittelystä väitellyt Susanna Lindberg on myös palannut Helsingin Filosofian laitokselle; Strasbourgissa on väitellyt myös sittemmin taiteiden tutkimuksen laitoksen tutkijaksi siirtynyt Esa Kirkkopelto. Kognitiotieteen ja tekoälytutkimuksen puolella Heideggerin "mielenfilosofiasta" kiinnostui omaperäinen "postfenomenologinen" ajattelija Pauli Pyllkö, joka Tere Vadénin tavoin on kartoittanut suomen kieleen sidonnaisen paikallisen ajattelun tilaa ja mahdollisuutta. Pyllkön teos *The Aconceptual Mind: Heideggerian Themes in Holistic Naturalism* (1998) tuo Heideggerin myöhäisajattelun kognitiotieteellisen ja mielenfilosofisen keskustelun piiriin.

Lisäksi Helsingin yliopistoon on viime vuosina syntynyt poikkiteieteellisiä tutkimusprojekteja, joita yhdistää kiinnostus mannermaiseen filosofiaan ja Heideggeriin. Tällaisia ovat vuonna 2002 perustetut projektit *Eurooppalaisen ajattelun tutkijaryhmä*, jota vetää Juha Himanka ja jonka jäseniä ovat Jussi Backman, Susanna Lindberg, Miika Luoto ja Susanna Snell, ja *Laki ja paha*, jonka johtajana on Heideggerista ja oikeudesta kirjoittanut oikeusfilosofi Ari Hirvonen ja johon kuuluvat lisäksi Derridan ajattelusta väitellyt Jari Kauppinen, Toomas Kotkas, Janne Porttikivi, Sami Santanen ja Hannu Sivenius. Nämä projektit kutsuivat yhteiseksi vieraakseen keväällä 2004 kansainvälisesti johtaviin Heidegger-tutkijoihin lukeutuvan Françoise Dasturin.

Myös taide- ja kirjallisuuspiirien kiinnostus Heideggeriin, eritoten Heideggerin harvinaislaatuisiin taidetta ja runoutta koskeviin kirjoituksiin, on perinteisesti ollut voimakas. *Synteessin, Nuoren Voiman ja Tulen & Savun* kaltaisissa taide-, kirjallisuus- ja yleiskulttuurijulkaisuissa on ilmestynyt huomattava määrä Heidegger-suomennoksia ja Heidegger-aiheisia esseitä. Ilmeisin esimerkki Heideggerin ajattelun välittömästä vaikutuksesta taiteelliseen työhön on tietysti runoilija Eeva-Liisa Manner (1921–1995), jonka tuotannossa – erityisesti kokoelman *Fahrenheit 121* (1968) pitkässä runoelmassa ”Kromaattiset tasot” – heideggerilainen ”ei-minkään” (*das Nichts*) teema muodostaa keskeisen säikeen. Mannerin, kuten myös esimerkiksi Samuel Beckettin tuotantoa on heideggerilaisesta näkökulmasta tarkastellut kirjallisuudentutkija Raili Elovaara. Toinen Heideggerista sittemmin kiinnostunut kirjailija on Jukka Koskelainen, joka ruotii Heideggerin vuosien 1933–1934 poliittista sitoutumista ja hänen myöhempää ongelmallista suhdettaan runoilija Paul Celaniin teoksessaan *Atlantiksen perintö: Kirjailijoiden uusi alku* (2000).

Heideggerin kansallissosialistinen seikkailu ja siihen liittyvät yleiset kysymykset ajattelijan vastuusta ovatkin tavan takaa puhuttaneet yleistä kulttuurista keskustelua Suomessa. Tällaista keskustelua käytiin erityisesti vuonna 2000 Helsingin Sanomien kulttuurisivuilla; siihen osallistui Jukka Koskelaisen lisäksi muun muassa Jyväskylän yliopiston kirjallisuuden professori Tarmo Kunnas, jonka kiinnostus Heideggeriin on ollut pitkäaikaista. Kysymys on vaikea ja vailla valmista vastausta, mutta varmaa on, ettei tämä tahra Heideggerin henkilöhistoriassa vähennä hänen ajatteluunsa kohdistuvaa kiinnostusta tai halua etsiä sitä, mikä tuossa ajattelussa on kestävää ja Heideggerin omat mahdolliset puutteet ylittävää.

Eurooppalaisen ajattelun tutkijaryhmän 16.–17.1.2004 Helsingin yliopistolla järjestämään *Heidegger Suomessa* -tutkijakollokvioon osallistui 28 puhujaa. Tapahtumasta *Yliopisto*-lehden kirjoittamassaan selonteossa Tarmo Kunnas toteaa ilahtuneena kollokvion osoittavan, että Heidegger on ”lopultakin tullut uskottavaksi ajattelijaksi maassamme” (Kunnas 2004, 44). Näyttääkin todella hieman paradoksaalisesti siltä, että siinä missä perinteinen ”heideggerilaisuus” on vanhoilla kanta-alueillaan Saksassa ja Ranskassa jonkinlaisessa laskusuhdanteessa, elävät fenomenologia ja mannermainen filosofia ”kukoistuskauttaan” perinteisesti analyyttisissä filosofisissa kulttuureissa, erityisesti Yhdysvalloissa ja Pohjoismaissa. Tätä vaikutelmaa vahvisti *Pohjoismaisen fenomenologiaseuran* (NoSP) perustaminen vuonna 2002 ja sen ensimmäinen menestykseläs vuosikokous Helsingissä huhtikuussa 2003: kokouksen osanotto oli laajaa, Heidegger-aiheisten esitelmien osuus oli huomattava, ja seuran perustajajäseniin kuuluu ruotsalaisen Hans Ruinin kaltaisia merkittäviä Heidegger-tutkijoita. Voidaan vain toivoa, että näillä Heidegger-tutkimuksen uusilla alueilla tutkimus säilyttää tuoreutensa ja fenomenologisen itsenäisyytensä ja konkreettisuutensa sortumatta dogmaattisuuteen tai puhtaan akateemisen oppihistorialliseen Heidegger-eksegeesiin, kuten sille monissa vanhoissa keskuksissaan on käynyt.

(Tämä osio on aiemmin ilmestynyt hieman toisenlaisessa muodossa teoksessa Backman & Luoto (toim.) (2006), 46–60.)

Viitteet

Suomessa ilmestynyttä Heideggeria käsittelevää kirjallisuutta

Kattava suomalaisen Heidegger-kirjallisuuden bibliografia vuoteen 2006 saakka löytyy teoksesta Backman & Luoto (toim.) 2006, 413–442.

Ahonen, Pertti (2003). Vireällä mielellä: Ymmärtämisen ja eettisyyden mielialat. (23°45: niin & näin -lehden filosofinen julkaisusarja, 6.) Eurooppalaisen filosofian seura, Tampere.

Backman, Jussi (2005). Omaisuus ja elämä: Heidegger ja Aristoteles kreikkalaisen ontologian rajalla. (23°45: niin & näin

-lehden filosofinen julkaisusarja, 14.) Eurooppalaisen filosofian seura, Tampere.

Backman, Jussi & Luoto, Miika (toim.) (2006). Heidegger – Ajattelun aiheita. (23°45: niin & näin -lehden filosofinen julkaisusarja, 21.) Eurooppalaisen filosofian seura, Tampere.

Elovaara, Raili (1976). The Problem of Identity in Samuel Beckett's Prose: An Approach from Philosophies of Existence. (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, Dissertationes humanarum litterarum, 8.) Suomalainen tiedeakatemia, Helsinki.

Elovaara, Raili (1978). Eksistentiaalifilosofisen kirjallisuudentutkimuksen premisseistä ja soveltuvuudesta. (Opuscula philosophica Turkuensia, 6.) Societas philosophica et phaenomenologica Finlandiae, Turku.

Haapala, Arto (toim.) (1998). Heidegger: Ristiriitojen filosofi. Gaudeamus, Helsinki.

Haapala, Arto & Lehtinen, Markku (toim.) (1998). Elämys, taide, totuus: Kirjoituksia fenomenologisesta estetiikasta. Yliopistopaino, Helsinki.

Hokkanen, Hanne ym. (toim.) (1993). Julkisuus ja ahdistus: JULMA-projektin ontologinen antologia kenen tahansa elämästä. Yliopistopaino, Helsinki.

Huhtinen, Aki (1995). Dasein-analyysi: Eksistentiaalinen psykoanalyysi. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 55.) Tampereen yliopisto, Tampere.

Jaaksi, Vesa (1992). Kriisi luontosuhteessa. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 32 / SUFI-tutkimuksia, 2.) Tampereen yliopisto, Tampere.

Juntunen, Matti (1990). Martin Heideggerin fundamentaaliontologian modaali-temporaalinen problematiikka. (Jyväskylän yliopiston Filosofian laitoksen julkaisuja, 41.) Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Kakkori, Leena (2001). Heideggerin aukeama: Tutkimuksia totuudesta ja taiteesta Martin Heideggerin avaamassa horisontissa. (Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 192.) Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Kakkori, Leena (toim.) (2003). Katseen tarkentaminen: Kirjoituksia Martin Heideggerin Olemisesta ja ajasta. (SoPhi, 71.) Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Kakkori, Leena (2009). Martin Heideggerin olemisen kysyminen. Tampere University Press, Tampere.

Klemola, Timo (1998). Ruumis liikkuu – liikkuuko henki? Fenomenologinen tutkimus liikunnan projekteista. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 66.) Tampereen yliopisto, Tampere.

Klemola, Timo (2004). Taidon filosofia – Filosofin taito. Tampere University Press, Tampere.

Koski, Tapio (2000). Liikunta elämäntapana ja henkisen kasvun välineenä: Filosofinen tutkimus liikunnan merkityksestä, esimerkkinä jooga ja zen-budo. Tampereen yliopisto, Tampere.

Koski, Tapio (2005). Juoksemisen filosofia: Kestävyysjuoksun monet ulottuvuudet – miten lihan kautta voi haastaa itsensä. Tampere University Press, Tampere.

- Kupiainen, Reijo (1991). Ajattelemisen anarkia: Transmetafyysinen asenne Martin Heideggerilla. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 18.) Tampereen yliopisto, Tampere.
- Kupiainen, Reijo (1997). Heideggerin ja Nietzschen taidekäsitteiden jäljillä. Gaudeamus, Helsinki.
- Kupiainen, Reijo (2005). Mediakasvatuksen eetos: Fenomenologinen tutkimus mediakasvatuksen etiikasta. (Acta Universitatis Lapponiensis, 86.) Lapin yliopisto, Rovaniemi.
- Kurki, Janne (2003). Dis-positions: The Structures and Limit Concepts of Articulations of Being in Aristotle, Kant, Heidegger and Lacan. Helsinki University Printing House, Helsinki.
- Kusch, Martin (1984). Kuolevan järjen kritiikki: Kuusi luentoa. (Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja, 17.) Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Kusch, Martin (1986). Ymmärtämisen haaste. (Prometheus.) Pohjoinen, Oulu.
- Kusch, Martin (1989). Language as Calculus vs. Language as Universal Medium: A Study in Husserl, Heidegger and Gadamer. Oulun yliopisto, Oulu. Myös: Dordrecht, Kluwer.
- Luoto, Miika (2002). Heidegger ja taiteen arvoitus. (Paradeigma.) Tutkijaliitto, Helsinki.
- Monni, Kirsi (2004). Olemisen poeettinen liike: Tanssin uuden paradigman taidefilosofisia tulkintoja Martin Heideggerin ajattelun valossa sekä taiteellinen työ vuosilta 1996–1999. (Acta Scenica, Näyttämötaide ja tutkimus, 15.) Teatterikorkeakoulu, Helsinki.
- Niemi-Pynttari, Risto (1988). Luonto-fraasin radikalisoituminen Martin Heideggerin filosofiassa. (Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunnan julkaisusarja, 24.) Jyväskylän yliopiston ylioppilaskunta, Jyväskylä.
- Ojakangas, Mika (2002). Kenen tahansa politiikka: Kohti ulossulkematonta demokraattista yhteisöä. (Paradeigma.) Tutkijaliitto, Helsinki.
- Passinmäki, Pekka (2002). Kaupunki ja ihmisen kodittomuus: Filosofinen analyysi rakentamisesta ja arkkitehtuurista. (23°45: niin & näin -lehden filosofinen julkaisusarja, 4.) Eurooppalaisen filosofian seura, Tampere.
- Rauhala, Lauri (1969). Intentionality and the Problem of the Unconscious. (Turun yliopiston julkaisuja, B 110–112.) Turun yliopisto, Turku.
- Rauhala, Lauri (1970). Die Seinsfrage in der sog. neueren Psychosomatik. (Turun yliopiston julkaisuja, B 118.) Turun yliopisto, Turku.
- Rauhala, Lauri (1978). Ihmistuntemuksesta eksistentiaalisen fenomenologian valossa. (Helsingin yliopiston Psykologian laitoksen soveltavan psykologian osaston tutkimuksia, 3.) Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Rauhala, Lauri (1992). Henkinen ihmisessä. Yliopistopaino, Helsinki.

- Rauhala, Lauri (1993). Eksistentiaalinen fenomenologia hermeneuttisen tieteenfilosofian menetelmänä: Maailmankuvan kokonaisrakenteen erittelyä ihmistä koskevien tieteiden kysymyksissä. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 41. / SUFI-tutkimuksia, 8.) Tampereen yliopisto, Tampere. 2., täydennetty painos (2005): Hermeneuttisen tieteenfilosofian analyyseja ja sovelluksia. Yliopistopaino, Helsinki.
- Reenpää, Yrjö (1952). Der Verstand als Anschauung und Begriff. (Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, B 76/1.) Suomalainen tiedeakatemia, Helsinki.
- Reenpää, Yrjö (1966). Über die Zeit: Darstellung und Kommentar einiger Interpretationen des Zeitlichen in der Philosophie: Über die Zeit in den Naturwissenschaften. (Acta Philosophica Fennica, 19.) Societas Philosophica Fennica, Helsinki.
- Reenpää, Yrjö (1974). Ajateltua ja koettua. Otava, Helsinki.
- Routila, Lauri (1970). Über Zeichen, Sinn und Wahrheit. (Turun yliopiston julkaisuja, B 117.) Turun yliopisto, Turku.
- Sakari, Marja (2000). Käsitetaiteen etiikkaa: Suomalaisen käsitetaiteen postmodernia ja fenomenologista tulkintaa. (Dimensio, 4.) Valtion taidemuseo, Helsinki.
- Tarasti, Eero (2004). Arvot ja merkit: Johdatus eksistentiaalisemiottiikkaan. Gaudeamus, Helsinki.
- Tontti, Jarkko (toim.) (2005). Tulkinnasta toiseen: Esseitä hermeneutiikasta. Vastapaino, Tampere.
- Vadén, Tere (2012). Heidegger, Zizek ja vallankumous. Gaudeamus, Helsinki.
- Varto, Juha (toim.) (1989). Fenomenologeja: Maailma minussa – minä maailmassa: Filosofian tutkijaseminaari 1988. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 1.) Tampereen yliopisto, Tampere.
- Varto, Juha (1991). Laulu maasta: Luennot etiikasta. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 23.) Tampereen yliopisto, Tampere. 2. painos 1995.
- Varto, Juha (1992). Fenomenologinen tieteen kritiikki. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 30. / SUFI-tutkimuksia, 1.) Tampereen yliopisto, Tampere. 2. painos 1995.
- Varto, Juha (toim.) (1992). Silleen jättäminen ja politiikka. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 35 / SUFI-tutkimuksia, 4.) Tampereen yliopisto, Tampere.
- Varto, Juha (2003). Tästä jonnekin muualle: Polkuja Heideggerista. (Filosofisia tutkimuksia Tampereen yliopistosta, 40.) Tampereen yliopisto, Tampere. 2. painos 1995. 3. painos: Tampere University Press, Tampere, 2003.
- Varto, Juha & Veenkivi, Liisa (1993). Näkyvä ja näkymätön: Filosofisia keskusteluja. (Yleisradion opetusjulkaisut.) Yleisradio, Helsinki.

Muuta aiheesta

- Aula, Niko & Hirvonen, Ari & Santanen, Sami (toim.) (1999). Totuuden raivo: Hannu Siveniuksen 50-vuotisjuhlakirja 19.7.1999. Loki-kirjat, Helsinki.

- Heidegger, Martin (1986). "Maailmassa-oleminen kanssa- ja itseolemisena: 'Keskiverto ihminen'". Suomentanut ja selityksin varustanut Eero Tarasti. *Synteesi* 5 (2-3), 19–34.
- Kakkori, Leena (2006). "Zollikon-seminaarit ja *Oleminen ja aika*". Teoksessa Backman & Luoto (toim.) 2006, 364–371.
- Koskelainen, Jukka (2000). *Atlantiksen perintö: Kirjailijoiden uusi alkua*. Tammi, Helsinki.
- Krohn, Sven (1949). *Der logische Empirismus: Eine kritische Untersuchung*. (Turun yliopiston julkaisuja, B 31.) Turun yliopisto, Turku.
- Krohn, Sven (1990). *Totuus, arvo ja ihminen [1967]. 2., esipuheella täydennetty painos*. (Jyväskylän yliopiston Filosofian laitoksen julkaisuja, 45.) Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.
- Kunnas, Tarmo (2004). "Heidegger Suomessa". *Yliopisto* 52 (3), 44.
- Kupiainen, Reijo (1999). "Alkusanat." Teoksessa Lahtinen (toim.) 1999, 7–12.
- Lahtinen, Mikko (toim.) (1999). *Rakkaudesta filosofiaan: Juhlakirja professori Juha Varton syntymäpäivänä 27.6.1999*. TAJU, Tampere.
- Pihlström, Sami (2006). "Heidegger-reseptio suomalaisen analyyttisen filosofian perinteessä". Teoksessa Backman & Luoto (toim.) 2006, 213–235.
- Puhakainen, Jyri (2000). *Persoonan puolustaja: Lauri Rauhala ihmistutkimuksen pioneerina*. Like, Helsinki.
- Pyllkö, Pauli (1998). *The Aconceptual Mind: Heideggerian Themes in Holistic Naturalism*. (Advances in Consciousness Research, 11.) John Benjamins, Amsterdam.
- Reenpää, Yrjö (1959). *Aufbau der allgemeinen Sinnesphysiologie*. Klostermann, Frankfurt am Main.
- Routila, Lauri (2004). "Filosofi taiteen tutkijana, taiteen tutkija filosofina: Lauri Routila 70 vuotta". <<http://www.geocities.com/fenomenologinenseura/routilaexhibition.html>>.
- Salmela, Mikko (1998). *Suomalaisen kulttuurifilosofian vuosisata*. Otava, Helsinki.
- Salomaa, J. E. (1936). *Filosofian historia, II: Uuden ajan filosofia*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo.
- Uurtimo, Yrjö (1999). *On puhuttava siitä mistä vaikenemme: Martti Siiralan ajatuksia elämästä*. Tammi, Helsinki.